

ցութեան այս կերպ տիրացած կառավարութիւն մը բացէ ի բաց մերժէր անոր ոճն է կերպով ստատրել, որով նոյն իսկ ծերակոյտը՝ որ նմանապէս — թէեւ ակամայ — ռամկավարներու ազդեցութեան տակ կը գտնուէր լիովին, ստիպուեցաւ զայն լքել: Հետեւաբար Լուկո լլոս իւր սեպհական միջոցներուն միայն ապաստանած, առանց անհրաժեշտ եղած ոյժերը համախմբել իսկ կարենալու, յանդգնեցաւ իր յղացած խիզախ գաղափարն իրականացնել: Այս կերպ ահա վիժեցաւ, ի վերջոյ, այնքան ճարտարօրէն սկսուած ձեռնարկ մը:

Արդարեւ, շատ զարմանալի է, որ Լուկո լլոս չէր կրցած, ինչպէս ի Հոռոմ՝ ժողովուրդին, նմանապէս ալ հոս իր զինուորներուն համախմբութիւնը շահիլ, ինչ որ շատ դիւրաւ կարող էր ընել: Նա իր նուաճած երկիրներուն գանձերն ու աւարն իրեն միայն կը սեպհակաւէր, իսկ զինուորներուն երբեք չէր թոյլատրեր աւարել: Այսու թէեւ նա իր ժամանակին մարդասիրագոյն զօրավարի համբաւը կրցեր էր շահիլ, սակայն ոչ՝ սէրն ու համակրանքն իր զինուորներուն, որոնք կապտելու ու կողոպտելու փափագէ միայն մղուած կը կոռէին, եւ հետեւաբար կ'ախորժէին միայն այնպիսի հրամանատարներէ, որոնք իրենց լիովին ազատութիւն կու տային պարտուած քաղաքներն աւարի տալու: Զինուորները կատարելապէս համալրուած էին — եւ այն իրաւամբ — որ այս ամէն պատերազմներէ իրենց համար ոեւէ շահ չկար՝ բացի տաժանքէ ու տառապանքէ. այս պատճառաւ, ակամայ ու բռնի կը հետեւէին իրենց հրամանատարին: Հոս է ահա որ առաւելապէս կը ցոլանայ Լուկո լլոսի անուրանալի արժանիքը, ու այս առթիւ գլխաւորաբար կը նշմարուի անոր աննկուն ոգին, չակառակ ծերակոյտի եւ ժողովուրդին պատերազմի դէմ արտայայտած վճռական կամքին, հակառակ նոյն իսկ իր հրամանին ներքեւ գտնուող զինուորներուն իւր անձին դէմ անուցած աննպաստ տրամադրութեան, լոկ իւր փորձուած քաջութեան վրայ վստահացած եւ իւր բախտին միայն ապաստանած՝ որոշեց իր սեպհական միջոցներով պատերազմ յայտարարել, եւ Միհրդատի յանձնումը պահանջել Տիգրանէ:

2.

Լուկո լլոս դեսպան կը ուղեւ Տիգրանի:

Ինչ Լուկո լլոս Ասիա գաւառին ներքին գործերովը զբաղած էր, 70/71 թ. ձմեռը, իւր

աները՝ Ապպիոս Կղաւդիոսը Տիգրանի զրկեց հրեշտակութեամբ, որպէս զի Միհրդատի յանձնումը պահանջէ անկէ, եւ մերժման պարագային պատերազմ յայտարարէ անոր: Միեւնոյն ատեն Կղաւդիոս պաշտօն մը եւս ստանձնած էր Լուկո լլոսէ, այս է՝ գաղա լրտեսել Տիգրանի հպատակ իշխաններուն անոր անձին հանդէպ տածած տրամադրութիւնները, եւ, եթէ հնար է, ջանալ գոնէ անոնցմէ ոմանց հետ սերտ յարաբերութիւններ մշակելով՝ զանոնք իւր կողմը շահիլ: այնպէս որ, պատերազմի մը պարագային, Լուկո լլոս գոնէ անոնցմէ ոմանց գործակցութեան ու օժանդակութեան վրայ վստահիլ կարենար:

Ճիշդ ալ իւր յանձնարարութեան սոյն այս երկրորդ մասին կատարման համար Տիգրան հռոմէական դեսպանին բաւականաչափ ժամանակ տուաւ: Տիգրան նոյն միջոցին Փիւնիկէ կը գտնուէր¹, ուր կ'աշխատէր իւր դրութիւնն ամրապնդել, ու տակաւին իւր տիրապետութեան չենթարկուած քանի մը ամուր բերդաքաղաքներն ալ գրաւել, որոնք դեռ իսկ Սելեւկեանց իշխանութեան տակ կը գտնուէին: Ուստի եւ փափագելի էր Տիգրանի որ իրեն տհաճ դեսպանո թեան մը ունենալու թիւն շնորհելու ժամանակը որքան կարելի էր անորոշ ժամանակի մը յետաձգուէր: Տիգրան տակաւին Ասորիքի գործերը վերջնականապէս չկարգադրած՝ չէր ուզեր Նոր պատերազմի մը ձեռնարկել: Այս իսկ նպատակով Կղաւդիոսի ուղեցոյցները հրահանգ ստացելէին զինքը մանուածապատ ու խոտորնակի ճամբաներով առաջնորդել, որպէս զի այսու ժամանակ վստակուի: Ի վերջոյ սակայն ասորի ազատագրիւ մը ուղիւ ճամբան անոր ցոյց տալով՝ հասկըցաւ դեսպանը հայ ուղեցոյցներուն հետապնդած նպատակը, զանոնք արձակեց, եւ ինքն ուղիւ ճամբով Եփրատի վտայէն անցնելով հասաւ Անտիոք, ուր հրամարեց անոր Տիգրան իւր գալուն սպասել, մինչեւ որ ինքը Փիւնիկէի մէջ սկսած զինուորական գործողութիւնքն աւարտէ:

Տիգրան Փիւնիկէի ծովային ամրութիւնները պաշարելու զբաղած էր, եւ կ'ուզէր անոնց տիրանալէ ետքը միայն պաղեստինեան ներքնաշխարհն աշխարհակալել: Պտղոմայիդ ամբողջ (այժմեան Ալկոն), ուր Սելինէ գշտոյն ամբողջած էր, ամբողջ ձմեռ մը զՏիգրան զբաղեցընելէ յետոյ անձնատուր եղաւ, եւ Սելինէ յաղթականին ձեռքն ինկաւ գերի: Այս յաջողութեան վրայ Տիգրան առ ժամանակ մի գաղտնի-

2 Այս յառ
կակ շարունակու թի
միշտ տակու ած են :

60

Թեան ստորագրութիւնը, Հռոմայ հետ հաշտու-
թեան դաշինք կնքած¹, եւ հազար ոսկւոյ ար-
ժողութեամբ պսակ մըն ալ նուէր ղրկած էր Լու-
կուլլոսի² ինչպէս բարեկամութեան: Այսպէս ահա
վերջացաւ նոր պատերազմին առաջին մասը: Եւ
որովհետեւ հայկական արշաւանքին զինուորա-
կան պատրաստութիւններն ալ աւարտած էին,
Լուկուլլոս առանց յամելու գրոհ տուաւ Տիգրանի
վրայ, եւ գրաւած ամէն մէկ գլխաւոր կենդան-
ներու վրայ բաւականաչափ թուով պահակազօր
կեցուց: Բռնընթաց քայլերով կտրեց անցաւ
Լուկուլլոսի բանակը կապաղովկեան բարեկամ
երկրին սահմանները, եւ կարճ ժամանակի մը
մէջ հասաւ Եփրատի ափունքը, որ կը գծէր
սահման ընդ մէջ Հայոց եւ Արիորարդանի պե-
տութեան:

Հռոմէական արշաւախումբին ոյժն ու քա-
նակն ստոյգ որոշելու համար, հարկ է նախ
միհրդատեան պատերազմին սկիզբը Լուկուլլոսի
ունեցած զօրաց թիւէն սկսիլ: Լուկուլլոս Խոտ-
լայէ մեկնելու առնէ հետն ունէր միմիայն նորա-
գիր զինուորներու լեգէոն մը, որուն վրայ աւել-
ցան յետոյ Ասիա գաւառին չորս ուրիշ լեգէոն-
ները, այսինքն երկու ղալերեան-Փիմբրիանեան
եւ դեռ ուրիշ երկու լեգէոններ. այնպէս որ ընդ
ամէնը հինգ լեգէոն ունէր իւր արամադրութեան
տակ, որ կը համապատասխանէ 30.000 հետեւա-
կամարտ զինուորներու³:

Հեծելազօրաց թիւը 1600 կը նշանակէ
Ապպիանոս, մինչ Պլուտարքոս 2500ի կը բարձ-
րացնէ զայն: Սակայն որովհետեւ երկուքին եւս
յառաջներու թիւերը որոշակի կերպով միեւնոյն
աղբիւր կը մտանանշեն, հետեւաբար թիւերու
այս տարբերակը պարզապէս ընդօրինակողներու
անուշադրութեանը վերագրելու է: Հոս սակայն
ինդիւր կը ծագի թէ որն է այս կրկին թիւերէն
ճշդագոյնը, եւ կամ գոնէ բնագրին աւելի մեր-
ձաւորը: Անշուշտ թէ մեծագոյնը Պլուտարքոսինը
պիտի համարինք, եթէ նկատի առնուինք մտա-
դրութեան արժանի այն պարագան, որ Հռոմ
եւրոպայէն կ'ունենար ասիացի ազգաց բա-
նակներուն դէմ, գիտնալով անոնց այրուածիւն
թուական գերակշռութիւնը, կը ջանար միշտ
անոնց դէմ, որչափ հնար է, շատ թիւով ձիա-
ւորաց վաշտեր ղրկել: Այսու ամենայն Պլու-

տարքոսի քով նշանակուած այդ բարձր թիւն
անգամ բաղդատութեամբ թշնամի այրուածիւն
ունեցած թիւին, դեռ շատ նուազ էր: Կարող
ենք սակայն ստոյգ համարիլ, որ Լուկուլլոսի հե-
ծելազօրաց թիւը, պատերազմին սկիզբները
2500ը էր անցնելու: Որով անոր հրամանին ներ-
քեւ գտնուող հռոմէական բանակին ամբողջա-
կան ոյժը բաղկացած ըլլալու էր 30.000 հե-
տեւակէ, որոնք բաժնուած էին իւրաքանչիւրը
6000ական հինգ լեգէոններու, եւ 2500 հե-
ծելազօրէ, որոնց վրայ բնականաբար աւելցած
ըլլալու էին յետոյ նաեւ թեթեւադէն օգնական
գունդեր եւս՝ գաւառներու ընակիչներէ կամ
դաշնակիցներու կողմէ ժողվուած, զորոնք պար-
տաւոր էին հայթայթել ու տալ Հռոմայեցոց
այն ժողովուրդները, որոնց երկրին մերձակայ
շրջանի մը մէջ տեղի կ'ունենային ռազմական
գործողութիւնք: Այս կարգի զինուորներու թիւը
սակայն անյայտ է՝ առ ի չգոյէ ո՞նէ յիշատա-
կութեան: Այն այս բանակով Հռոմայեցի զօրա-
վարը հինգ յաղթական պատերազմ մղելէ վերջը
վեցերորդ տարին ալ որոշեց Տիգրանի վրայ ար-
շաւել: Դիւրին է ասկէ նշմարել որ այդ պա-
տերազմներուն մէջ եթէ հիւանդութեամբ կամ
մահուամբ, եթէ նոյն իսկ դասաւքութեամբ իւր
զինուորներէն բաւական պատկառելի թիւ մը
հարկաւ թէ պակսած ըլլալու էր, զոր պէտք է
անպատճառ զեղել 69ի պատերազմին մասնակ-
ցող զօրաց շարքերէն: Գլխաւորաբար մեռեալ
ներու թիւը կարելի չէ քիչ համարիլ, թէ եւ
Լուկուլլոս իւր վարպետին Սիլլայի օրինակին հե-
տեւելով, անոնց թիւը՝ իւր տուած տեղեկագիր-
ներուն մէջ, սակաւ ցուցնէ⁴: Եթէ նկատենք թէ
քանի ահաւոր ճակատներ մղեց իւր բանակն
ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, եւ որպիսի ծանր պա-
շարուածներու դիմագրաւեց ան ամիսներով, ստի-
պուած պիտի ըլլանք ընդունիլ որ անոր կրած
կորուստն եւս ահաւոր եղած պիտի ըլլար: Ասոնց
վրայ աւելցնելու ենք նաեւ այլեւայլ հիւանդու-
թիւններէ ու վէրքերէ յառաջ եկած մահերը,
որոնք համեմատաբար շատ աւելի յաճախագէտ
էին այդ ատենները քան այսօր, նկատելով մա-
նաւանդ այդ շրջաններու առողջապահական սպա-
սարկութեանց վատթար ու անկերպարան վիճակը:

Այս գունդերուն վրայ՝ որոնց անդատին ի
սկզբանէ կը հրամայէր Լուկուլլոս, 70 ին դեռ
աւելցան իւր ընկերոջ՝ Կոտտա զօրավարին հոռ-
մէացի հետեւակ ու հեծելա ջոկատները, զորոնք

¹ Plut. Luc. c. 24, Appian. Mithr. c. 83; Mem-
non c. 54 եւ Livius, Per. 98.

² Plut. Luc. c. 7/8; Appian. Mithr. c. 72. Pho-
tius, քաղութեայք Փլեգոն տրակացիէ, հատուկաբար 12
(Müller FHG. III).

⁴ Զոր օրինակ Պլուտ. Լուկուլլոս, գլ. 28:

1000 ի մօտ թեթեւազէններէ, որոնց համագումարը կ'ըլլայ 22.000:

Ասոր ներհակ Եւտրոպիոս, ինչպէս նաեւ Ռուփոս՝ որ առաջնոյն հետ, ինչպէս շատ տեղեր, նմանապէս հոս այս կէտիս մէջ բառ առ բառ կը համաձայնի, Տիգրանակերտը պաշարող լուկուլէան բանակին թիւը 18.000 ռազմիկ (milites) կը հաշուեն, մինչդեռ Փրոնտինոս 15.000 զինուոր (armati) միայն կը համարի¹:

Փրոնտինոսի քով² սա հաստուածը կը կարգանք. Lucullus adversus Mithridatem et Tigranem in Armenia maiore apud Tigranocertam, cum ipse non amplius quindecim milia armatorum haberet, ... hostium aciem invasit. Այս վկայութիւնը յիշատակութիւնն է լուկ Տիգրանակերտի ճակատամարտին, որուն ելքը քանի մը համառօտ խօսքով կ'արձանագրէ պատմագիրը: Այս տողերէն սակայն յայտնի կը տեսնուի պատմագրին հետապնդած նպատակը, որ կ'ուզէ ճակատամարտի միջոցին լուկուլոսի ունեցած զօրութիւնը նշանակել պարզապէս:

Միենոյն տպաւորութիւնը կ'ունենանք, երբ Եւտրոպիոսի³ սա հետեւեալ տողերը կարդանք. Ipsum regem... decem et octo milia militum habens ita vicit, ut magnam partem Armeniorum deleverit.

Այս խօսքերն, ինչպէս նաեւ Ռուփոսի վկայութիւնը⁴ ուղղակի կերպով պատերազմին չեն հայր, թէեւ առաջին հայեցումով մարդ կը միտի այնպէս կարծել. այդ մասին միայն Փրոնտինոս է որ ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ, մինչ անոնք կը գոհանան պարզապէս համառօտ ակնարկով մը՝ նետուած արշաւանքի մը մասին, որուն նպատակը, ստուգիւ ալ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ ճակատ մը տալ թշնամոյն եւ Տիգրանակերտը գրաւել: Եթէ այդ պոյգպէս է, այն ատեն Եւտրոպիոս հոն պարզապէս թիւերը նկատի առած է, զորս լիւիոս արշաւանքին սկիզբը տուեր էր, եւ ոչ թէ այն պատահական շեղումները, որոնք հոն կը տեսնուին թէ նկարագրութեան ընթացքին մէջ, եւ թէ գլխաւորաբար, ճակատամարտի պահուն: Հետեւաբար այդ 18.000 զինուորով մենք պէտք չենք հասկընալ Տիգրանակերտի ճակատամարտին մէջ Հռոմայեցւոց ունեցած զօրութիւնը, այլ՝ արշաւախումբին ոյժը՝

արշաւանքին սկիզբը, երբ տակաւին ան կորուստներով ու հատուածներով չէր տկարացած:

Ուրիշ կէտ մը եւս: Մինչ Փրոնտինոս quindecim milia armatorum կը գրէ, Եւտրոպիոս եւ Ռուփոս decem et octo milia militum կ'ըսեն: Արդ, որովհետեւ հռոմէական լեգէոնականներուն սովորական անուանակոչութիւնը miles է եւ ոչ թէ armatus, այս պատճառաւ կարող ենք ենթադրել, որ Եւտրոպիոսի ու Ռուփոսի խօսքերը 18.000 լեգէոնական զինուորներու մասին են: Փրոնտինոս սակայն իւր quindecim milia armatorum բացատրութեամբն ամէն կարգի զինուորները կը հասկընայ, հետեւաբար նաեւ հեծեալներն ու թեթեւազէնները:

Այս ամէն պարագաները նկատի առնելով, մենք հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգինք: Լուկուլոս միմիայն 18.000 լեգէոնականներով՝ առանց ի միասին հաշուելու նաեւ ձիաւորներն ու թեթեւազէնները (Եւտրոպիոս ու Ռուփոս), Հայաստան կ'արշաւէ, եւ Տիգրանի հսկայ բանակը Տիգրանակերտի քով կը զարնէ 15.000 հոգով՝ ի միասին առեալ նաեւ բոլոր ձիաւորներն ու օժանդակ գունդերը (Փրոնտինոս), 6000 հոգիէ բաղկացած գունդ մը — ինչպէս Պլուտարքոսէ տեսնուի — իւր կողմէ գրաւուած քաղաքներու մէջ զետեղելէ ու բազմաթիւ կորուստներ ունենալէ ետքը: Այսպէս ուրեմն կարող ենք մեկնել այս զանազան աղբիւրներու իրարմէ շեղումները, թէեւ այլուստ երեք պատմագիրներն ալ իրենց տեղեկութիւններն վերջ ի վերջոյ լիւիոսէ է որ կը քաղեն, որ իրենց պատմագրութեան իւր գլխաւոր աղբիւր ծառայած է: Եթէ ձեռք բերուած այս արդիւնքը բաղդատենք Պլուտարքոսէ մեր հանած հետեւութեանց հետ՝ կատարելապէս իրարու համաձայն պիտի գտնենք մեր բոլոր աղբիւրները, նոյն իսկ եթէ անոնք — այլ եւ այլ պայմաններու ու միջավայրէ ըլլան: Արդ, Եւտրոպիոսի եւ Ռուփոսի աւանդած 18.000 զօրութիւնը՝ Պլուտարքոսի քով յիշատակուած 18.000 լեգէոնականներն են, զորս կ'ունենանք, եթէ Մուրենայի 6000-նոց գունդը՝ զոր Պլուտարքոս մոռցած է յիշատակել, 24-րդ գլխուն մէջ նշանակուած Փրոնտինոսի խօսքը Պլուտարքոսի վկայութեամբը կը հաստատուի, սա տարբերութեամբ միայն, որ հոս մերձաւորապէս 14.000 զինուոր Տիգրանակերտի պատերազմին կը մասնակցին, մինչ Փրոն-

¹ Eutrop. VI c. 9; Ruf. c. 15; Front. II 1, 14.

² Strateg. II 1, 14.

³ Brev. VI, c. 9.

⁴ Brev. c. 15: Tigranem, Armeniorum regem... cum decem et octo milibus Romanorum vicit.

տինոս կլոր հաշուով 15.000 կը գտնէ այդ ճակատին մասնակցող զօրաց թիւը¹։

Ապպիանոսի¹ քով եւս կը հանդիպինք ձիաւորաց մասին յիշատակութեան մը, որուն համաձայն՝ անոնք 500 հոգիէ բաղկացած ըլլալու էին։ Սակայն մենք վերեւ տեսած էինք, որ լուկուլլոս, նախնաբար, 2500 ձիաւոր միայն հնծեալներու վաշտը։ Եթէ այս թիւէն ալ զեղհնելու ըլլանք պատահած հաւանական կորուստները, դարձեալ՝ ինչպէս վերին ալ, Պլուտարքոսի տուած թիւը (ոչ լման 3000) ուղիղը կը փայլիսկ Ապպիանոսինը կրկին մերժելի։

Անցնինք այժմ հռոմէական յառաջնաշաց բանակին բաժանման։ Ինչպէս վերեւ ըսած էինք, Լուկուլլոս հինգ լեգէոն միայն ունէր իւր հրամաններէն, որոնց համագումարը 30.000ը էր անցնելու պատերազմին սկիզբը։ Սոյն գումարէն, ինչպէս արդէն բացատրած էինք, անպատրաստ պէտք էր զեղել բանակին կրած բազմաթիւ անձի կորուստները։ Արդ, Պլուտարքոս² — եթէ նկատի առնունք անոր վերպանքն — կը ներկայանայ մեզ 24.000-նոց ոյժ մը³, զոր հռոմայեցի զօրավարն, հայկական արշաւանքին համար, իւր արամադրութեան տակ ունէր։ Լեգէոն մը սակայն բնականոն վիճակի մէջ պէտք է ունենայ 6000 զինուոր, մինչ հոս մենք կը տեսնենք նոյնին թիւը 4800 ի ամփոփուած, եւ վաշտինը (cohort) 480 ի։ Ջօրաթիւիս $1\frac{1}{5}$ ի այս կորուստը, ստոյգ է, թէեւ քիչ մը չափազանց շատ է, սակայն հարկ է նկատի առնուլ որ զօրաբանակը հինգ տարի շարունակ կարար պատերազմած էր։

Ապպիանոսի պատմածին համաձայն⁴, Լուկուլլոս իւր հայկական արշաւանքին համար, երկու ընտիր լեգէոն պատրաստ ունէր։ Յայտնի է որ այսու նա հինգերորդ ու մարտնչորդ լեգէոնականներէն — Փիմբրիանեան վաստակաւոր լեգէոնականները կը յիշատակէ, որոնց ոյժը սակայն, մեր տեսութեան համաձայն, անկարելի է որ 9600 է աւելի եղած ըլլար։ Մենք արդէն վերը տեսած էինք որ Լուկուլլոս նոյնին գրեթէ կրկին⁵ այսինքն 18.000 լեգէոնական զինուոր հետն ունէր։ Որով ուրեմն յայտնի կ'երեւի որ դեռ ուրիշ զօրախումբեր եւս արշաւանքիս համար զատած ու տարանշատած ըլլալու էր։

Մեր այս ենթադրութեանը հաստատուն կուտան մըն է նաեւ Պլուտարքոս, որ բացորոշ կերպով կը պատմէ, թէ Տիգրանակերտի քով միջուած ճակատին մէջ Լուկուլլոս 24 վաշտ միայն ունէր իւր հրամաններէն¹։ Այսու ահա այժմէն չորս վաշտ աւելի ունեցանք. վասն զի, ինչպէս յայտնի է, երկու լեգէոն քսան վաշտ միայն կրնար ունենալ՝ ոչ աւելի, ոչ պակաս։ Եւ երբ մտածենք, թէ՛ քիչ յառաջ, Մուրեթե հրամաններն տակ 6000 զինուոր Տիգրանանայի հրամաններն տակ 6000 զինուոր թողուած էր, ստիկերտի պարիսպներուն առջեւ թողուած էր, բանակին պուած պիտի ըլլանք ընդունիլ, որ բանակին համագումարը 24 վաշտէ շատ աւելի եղած պէտք էր ըլլալ։

Արդ որովհետեւ Լուկուլլոս հայկական արշաւանքին համար 24.000 զինուոր իւր տրամադրութեան տակ ունէր, եւ իւրաքանչիւր վաշտ գրեթէ 480 զինուորէ կը բաղկանար, ասկէ կը հետեւցընենք ուրեմն, որ հինգ լեգէոններու բազմաթիւ վաշտերէն առնուազն 37 վաշտ միայն հետն առած ըլլալու էր, ինչ որ մերձաւորապէս 18.000 լեգէոնականներու թիւին կը համապատասխանէ²։ Ապպիանոս սակայն երկու համապատասխանէ կը յիշատակէ, որով մենք լեգէոններու անունը կը յիշատակէ, որով մենք ստիպուած ենք ընդունիլ որ անոնք, իբր լիաթիւ ստիպուած ենք ընդունիլ որ անոնք, իբր լիաթիւ միութիւններ, անոր ընկերացած ըլլալու էին։ Բացակայ 17 վաշտերը յետոյ այնպէս մը կը բաժնուին միւս երեքին վրայ, որ անոնցմէ երկուքը վեցական, իսկ երրորդը՝ հինգ վաշտ կու տան յառաջնաշաց բանակին։

Կայսրութեան շրջանին շատ ստէպ պատահած երեւոյթ մըն էր այս առանձնայատկութիւնը, որուն համաձայն լեգէոն մը իբր միութիւն իւր գոյութիւնը պահելով հանգերձ՝ որոշ տոկոս մը իւր զօրաթիւէն ուրիշ ձեւերով փոխարինուէր եւս կը յառաջանէր։ Այսու կ'ուզուէր լեգէոնի զօրապետը մէջ այն տպաւորութիւնը յառաջ բերել, ինչպէս միւս ամբողջ լեգէոնը ներկայ եղած ըլլար որ իբր թէ ամբողջ լեգէոնը ներկայ եղած ըլլար։ Այս պատճառաւ ալ նոյն իսկ վաշտն անհոն։ Այս պատճառաւ իբր միութիւն շարունակած էր գամ յաճախ իբր միութիւն շարունակած էր փնտրել՝ հարկաւոր եղած զինուորներն իրմէ անջատելէ ետքն ալ, Հաւանական է որ հոս եւս ջատկուէր պատահած, եւ Լուկուլլոս այս կերպով մէն նոյնը պատահած, եւ Լուկուլլոս այս կերպով մէն մի զինուոր ուրոյն ուրոյն վաշտերու բաժնած ըլլալ։ Սակայն մեր այս դէպքին մէջ ինձ շատ աւելի հաւանական կը թուի որ նա ամբողջական վաշտեր անջատած ըլլալու էր։

¹ Mithr. c. 84.

² Plut. Luc., c. 24 եւ 27.

³ 6000 (Սորնատիոս) + 12.000 (յառաջնաշաց զօրաբանակ, ԳԼ. 24) + 6000 (Մուրեթե, ԳԼ. 27) = 24.000.

⁴ Mithr., c. 84.

¹ Luc., c. 27.

² Տիգր 1776.

Արդ, ի մի ամիսիկում ցարդ ըստածներն կը յանգինք հետեւեալ եղբակացութեան. Լուկուլտ իւր հրամանին տակ ունէր Ալբերիանեան երկու լեգէոններն, ու մնացեալ երեքին 17 վաշտերը. ընդ ամէնը 18.000 հետեւակ, 3000 հեծեալ եւ 1000 թիթեւաղէն:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓՈԼԵԱՆ

Զ. ԳՐՈՒԻ ԿԱՄԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հայոց պատմութեան միջին շրջաններէն է Զ. դարը, եւ այդ միջութիւնը բնականաբար ազդեցութիւն կ'ընէ նաեւ Հայ մէն մի տոհմի, հետեւաբար նաեւ Կամարականներու պատմութեան վրայ: Մինչ Ե. դարու երկրորդ կէսին իշխող Կամարականներու նկատմամբ համեմատաբար մանրամասն տեղեկութիւններ ունինք, Զ. դարը մէկ թափով կարծես կը կտրէ պատմութեան թելը: Ե. դարու Մեծ Կամարականներու պայազդաները ճշգրտելու ի վիճակի չենք: Հայաստանէ դուրս գործող Կամարական իշխանները որքան ալ փայլուն գիրք բռնեն պատմութեան մէջ, կը մնան օտար, թէ ցեղաբանութեան անստուգութեամբ եւ թէ հայ հողէն բաժնուած ըլլալով: Հայ մատենագրութեան մէջ աստ անդ պահուած յիշատակները շատ անգամ պարզ անուններէ կը բաղկանան առանց նախընթաց ու հետեւորդ տոհմադրային լուսարանութիւններու: Սահակի, Ներսէսի եւ Հրահատի ժառանգներն ի լոյս հանելու րազմանքէն եւ յոյսէն հրաժարելով ուրեմն ի մի կը հաւաքեմ ցիրցան անուններ, որոնք Զ. դարու Կամարականները կը պատկերացնեն:

Զ. դարու Կամարական իշխաններու ամենահին յիշատակութիւնը կը գտնեմ Ներսէս Բ. ի 554ին գրած թուղթին մէջ: Հոն կը կարդանք թղթոց, 74) Ալինեան չի տարակուսիր այս Զաւրակը Կամարական համարելու եւ կը նոյնացնէ Անանիա Շիրակացոյ Զաւրակին հետ (ՀԱ. 1913, էջ 79): Այս վարկածին դէմ ոնեւ լուրջ առարկութիւն ընել կարելի չէ: Սակայն ինչո՞ւ տոհմանունը լուրւած է: Սոյն նախնական մէջ գիտուած իրողութիւն է որ շատերը

յառաջ կը բերուին ոչ տոհմի անունով, այլ հօր կամ պապին: Զաւրակ ի Գղաւոնան՝ բացայայտիչ մը ունի, որ առաջին ակնարկին առեղծուածային կը թուի. տոհմի, գաւառի թէ՛ ազգի անուն է: Փոքրիկ սրբազրուութիւն մը կը բառնայ առեղծուածային հանգամանքը. Գրաւոնան կը կարգամ՝ Գազաւոնան, որով Զաւրակ կ'ըլլայ որդի Գազաւոնի մը, որ Զ. դարու առաջին կէսին ապրած ըլլալու է: Յայտնի է որ Գազաւոն՝ Կամարական անուն է:

Նոյն թղթին մէջ քիչ մը վար կը յիշուի՝ «Աստուածատուր Արշաւրեան», որուն մէջ մէտ եմ նմանապէս Կամարական մը տեսնելու: Ստորագրէ որ Աստուածատուր անունը Կամարական չի հնչեր, բայց որոշ տոհմի մըն ալ առանձնայատուկ չէ եղած երբեք: «Արշաւրեան» մականունը ապացոյց է տոհմի եւ հաւանորէն կապ ունի Արշաւիր Բ. ի հետ, որ Աստուածատուրի պապը կրնայ եղած ըլլալ: Կամարական տոհմէն երկու հոգւոյ յիշատակութիւնը դարմանալի չէ, քանի որ ուրիշ տոհմերէ աւելի թուով անձեր կը գտնենք սոյն նամակին մէջ: Հարց է, թէ այս երկուքէն ո՞րն էր տանուտէրը: Կարգէն դատեալով Զաւրակի (Զաւրակ) կը պատշաճի տանուտէրութիւնը, իսկ Աստուածատուր լոկ իշխան էր: Ինչպէս կը հետեւի բոլոր անուններէն յառաջ դրուած «Իշխանք» տիտղոսէն:

Մինչ Գազաւոնէ կամ Աստուածատուրէ մնացած ուրիշ ո եւ է հետք կը խոստովի մեր աչքերէն, Զաւրակ կը յայտնուի իբր Զ. դարու Կամարականաց կարկառուն դէմքերէն մին: Գունոյ ապստամբութեան եւ հետեւորդ կոիւններուն մէջ է, որ նա իր անհատական կորովով փայլած է իբր զօրավիգն Մամիկոնեան Սպարապետ եւ 571ի աղգային-կրօնական շարժման պարագլուի՝ Վարդանի: Եթէ 572ի անցու դարձերն ալ Ղազար Փարպեցոյ նման մանրապատում եւ արժանահաւատ պատմագիր մը աւանդած ըլլար, անշուշտ երեւան պիտի գային Ե. դարը յիշեցնող դրուագներ՝ Մամիկոնեան-Կամարական գործակցութեամբ դոյացած: Գժբախտաբար զուրկ ենք այսպիսի հեղինակներէ: Հայ եւ օտար այն մատենագիրները, որոնք խօսած են Գունոյ ապստամբութեան մասին (տես՝ Ալինեանի, Գժբախտաբարկիսատ գործը՝ Գունոյ 572ի ապստամբութիւնը եւ յաջորդ տասնամեայ շրջանը՝ ՀԱ. 1913, էջ 62—64՝ աղբիւրներ. 64—71՝ իրողութիւնն ըստ Յովհ. Եփեսացոյ. 72—80՝ ծանօթութիւններ) Կամարական գործակցութիւնն ի սպառ կը լռեն: Ասոնց հակառակ